

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Сергій Наумов

ГЛУХІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РУП-УСДРП ТА ЇЇ ЛІТЕРАТУРА

Вивчення українського політичного руху на межі XIX-XX ст. просувається доволі успішно, особливо впродовж останнього десятиліття. З'явилося чимало змістовних статей, монографічні дослідження з історії окремих партій¹, узагальнюючі праці². Проте для всього цього масиву літератури, дуже неоднорідного з точки зору досконалості, характерна вочевидь недостатня увага до місцевих структур, які, власне, й були організаційною основою українського руху, несли основний тягар безпосередньої роботи серед населення, втілювали в життя ідеологічні доктрини та рішення керівних органів своїх партій. Унаслідок цього цілий пласт національного руху - його низові осередки, місцеві діячі - залишається практично недослідженим.

Навіть щодо найпомітнішої і відносно краще вивченої Революційної української партії (з грудня 1905 р. - УСДРП) існують тільки невеличкі розвідки про деякі «вільні громади»³, які були її найбільшими регіональними («крайовими», за термінологією того часу) підрозділами. Наше повідомлення стосується нижчого рівня організацій цієї партії, які ми вважаємо за доцільне називати повітовими (хоча цей термін і не притаманний тогочасним партійним документам), - виходячи з їхнього місцезнаходження (як правило, у повітових містах) та виконуваних функцій (найчастіше вони об'єднували партійні гуртки, окремих членів і симпатиків у межах повіту). Перші з них з'явилися у 1903-1904 рр., проте поширеним явищем вони стали тільки в період Першої російської революції. Розгортання національного руху вшир, швидке зростання чисельності його прихильників викликали кількісне зростання існуючих та появу нових партійних гуртків і груп. У зв'язку з цим попередня організаційна структура РУП (вона виглядала так: ЦК - «вільні громади» - периферійні групи і гуртки) стала недостатньою. Виникла об'єктивна потреба формування додаткової ланки, якою і стали повітові організації на чолі з комітетами чи їх аналогами. За нашими даними, тільки на Лівобережжі протягом 1905-1906 рр. вони з'явилися у Гадяцькому, Золотоніському, Пирятинському і Хорольському повітах Полтавщини, Борзнянському, Глухівському, Козелецькому, Конотопському і Кролевецькому повітах Чернігівщини. Ще в кількох повітах організації РУП сформувались на основі партійних груп, що існували тут і раніше. Це підтверджується їхніми документами (зокрема, атрибутикою видань - підписами й печатками), матеріалами преси, поліції, мемуарами. Таким чином, повітові організації тоді існували у 18 повітах краю із 41 (близько 44%).

Виникнення Глухівської організації було спричинене впливом революції на населення та характерними для того періоду позитивними зрушеннями в роботі партії. До 1905 р. у повіті не вдалося зафіксувати жодних проявів присутності РУП, навіть у вигляді літератури, не кажучи вже про партійні групи чи окремих діячів.

Початок революції викликав активізацію місцевої інтелігенції та робітників, що не залишилось поза увагою керівництва РУП. Судячи з документів, зібраних свого часу

«архіваріусом» РУП А. Жуком, до міста був надісланий один із «професіоналів» - нелегальних партійних функціонерів, завданням яких була насамперед «постановка» організації, тобто створення та налагодження їхньої діяльності. Швидше за все, він прибув не з Ніжина, де діяла «Вільна громада РУП на Чернігівщині», а з Києва, від тутешньої «вільної громади» чи ЦК - таке припущення можна зробити на основі його особистого звіту. Хто це був, як і в більшості подібних випадків, невідомо. Взагалі про рупівських «професіоналів» ще майже нічого не написано - здається, вперше про них було згадано у нашій статті⁴. Кілька оригінальних документів Глухівської організації з колекції А. Жука дають підстави для припущення, що його звали Йосип (Осип), партійне псевдо мав «Євріпід», був євреєм за національністю. Так, у своєму звіті він повідомляв, що починав працювати виключно серед єврейських робітників і тільки згодом - серед українських, яких називав «християнами». Тут же він згадував про свою хворобу, а у приписці до звіту зазначалося: «Осип поправляється»⁵. Крім того, інформацію до ЦК про установчі збори організації підписали «Лодушенко» і «Євріпід»⁶. Перший (невідомо, це справжнє прізвище чи псевдонім) напевне місцевий: зберігся його лист у Київ до партійного «Володі» (Степанківського?), датований квітнем, тобто ще до приїзду «професіонала»⁷. Підпис останнього, як представника центру і організатора, мав бути обов'язково, отже, він і є «Євріпід».

Не виключено, що саме «Лодушенко» інспірував своїми листами приїзд «професіонала» або й спеціально попросив про це київських товаришів - тим більше, що на його листі є приписка «Чумак їде», що можна трактувати як реакцію Києва на інформацію. Під псевдонімом «Чумак» у партії був відомий В. Фідровський. Можна було б припустити, що саме він займався «постановкою» Глухівської організації. Проте В. Фідровський відомий як один із керівників Полтавської «вільної громади», і немає жодних свідчень, що він відволікався в 1905 р. до Глухова чи якогось іншого міста для «постановки» організації. Не підходить до нього і жодне зі зроблених нами припущень про особу «професіонала». «Лодушенко» повідомляв, що у місті й повіті неспокійно, розповів про страйк кравецьких підмайстрів, святкування 1 травня (19 квітня за старим стилем), у якому взяли участь 70 робітників, про хвилювання серед сільськогосподарських робітників. Явно пародіюючи поширені серед значної частини суспільства настрої, він саркастично коментував: «Се значить панові пропадай! А все жиди та наші таки українці, ся революційна сволоч! Я не розумію такого лібералізму: люди не скочили ще з шкільної лавки, а вже непокоять начальство. Як я не поважаю просвіти, але треба признатися, що се вона все наробила... Треба б різками?»⁸.

У листі є фраза про те, що «з'явилися якісь, називають себе демократами, нас українофілами». Вона свідчить, на нашу думку, про появу в Глухові російських (РСДРП) або єврейських (Бунд) соціал-демократів, а також про наявність у місті групи патріотично (щодо України) налаштованих глухівців, які проте ні ідеологічно, ні організаційно ще не визначились, хоч і тяжіли до РУП.

Прибувши до міста, «професіонал» установив зв'язки і розгорнув роботу серед... єврейських робітників, очевидно, чутливіших до соціал-демократичної ідеології, яку вже твердо обрала для себе РУП. Мабуть, мала значення і національна приналежність функціонера. Щоб переорієнтувати його, знадобилося втручання лідера партії М.Порша («Владака»), який «не схвалив» подібну діяльність (до речі, зв'язок з М. Поршем свідчить про достатньо високе становище глухівського організатора в партійній ієрархії). Щоправда, сам «професіонал» вказував, що він і без того розпочав роботу серед «християн». Очевидно, спочатку пропаганда велась у суто марксистському дусі, без національного забарвлення. Не була проведена відразу й організаційна диференціація, тому група вважалася «РУП-Бундівською». Через кілька тижнів на її основі відповідно до національного складу сформувалася партійна група Бунду.

Становлення групи РУП протікало значно складніше, бо серед нечисленних глухівських робітників надто важко було знайти національно свідомих; не було кадрів партійної інтелігенції; бракувало літератури. Були намічені широкі плани: для формування так званих «зв'язків» (кола людей, чутливих до революційної пропаганди, з якими встановлювався контакт; з частиною їх потім велася партійна робота), котрих теж не було, повіт був поділений на 3

райони - Глухівський (міські майстерні і Шосткинський завод), Березівський (приміське село Береза мало стати осередком роботи у селах повіту) і Свеський (місцеві заводи й економія Неплюєва). Незважаючи на труднощі, цей план успішно виконувався. З матеріалів вищезгаданого звіту (судячи зі змісту, він датується в межах другої половини серпня - вересня 1905 р.) можна зробити висновок, що «зв'язки» обраховувались уже сотнями осіб, а загальна чисельність «маси» (за партійною термінологією - симпатки, співчуваючі, з якими велась партійна робота і з яких із часом відбирались члени партії) в районі діяльності організації сягала 100-120 осіб, у тому числі в Ямполі - 50, Березі і Слоуті - по 20, Свесі - 10, Собичі - 59.

Паралельно відбувалося формування самої організації. Її ядро утворилося з приїздом до Глухова «Віри» (Вербицької?) і студента з Києва чи Одеси, мабуть, глухівця за походженням. Останній охарактеризований у звіті як «відданий РУП, але особисто» - це можна зрозуміти так, що він до того не був членом партії. Схоже, що це і є той «Лодушенко». 14 травня 1905 р. «Осип» уперше зібрав їх і представників гуртків на установчі збори з таким порядком денним: 1) приєднання до РУП; 2) союз з єврейськими організаціями. Було вирішено утворити партійну організацію і приєднатись на засадах автономії до одного з комітетів РУП¹⁰ (зрештою це став Ніжинський комітет). Доволі швидко склалась структура організації. На чолі стояла Центральна група у складі 4 осіб: «Осип», «Ніна» (Н. Шумицька), «Віра» і, очевидно, «Лодушенко». Після від'їзду двох останніх в Центральній групі залишилось тільки двоє, у зв'язку з чим постало питання про кооптацію студента місцевого інституту. Існував також пропагандистський гурток з інтелігенції (6 осіб, згодом скоротився до 4). Дещо пізніше оформились робітничі гуртки у Глухові (7 теслярів) і Березі (15 сільськогосподарських робітників). Ймовірно, окремі партійці були і в інших населених пунктах. Так, серед конспіративних адрес ЦК чи Київського комітету УСДРП в 1906 р. було виявлено й таку: ст. Шостка, Капсоль А., Юрченко¹¹. Присутність проміжної ланки (Капсоль А.) вказує, що Юрченко (швидше за все, справжнє прізвище - про це свідчать інші адреси) був членом партії. Отже, загальна чисельність організації щонайменше перевищувала 30 осіб.

Структура організації, склад і функції її підрозділів визначались у статуті, розробленому і прийнятому Центральною групою¹². Документи такого роду - явище доволі рідкісне на той час; нагадаємо, що загальнопартійний статут з'явився тільки у грудні 1905 р., після затвердження на II з'їзді УСДРП. Статутом передбачалась дещо інша структура організації: Центральна група, пропагандистська, міська і сільська агітаційні групи (§ 3). Показово, що за статутом тільки члени цих груп належали до організації. В такому разі незрозумілий статус низових гуртків - таких, як робітничі у Глухові й Березі, а в перспективі - і сільські. Їх учасники або мали включатись до складу відповідних агітаційних груп, або ж не вважались членами організації, а отже, і партії. В обох випадках втрачається саме поняття «низовий гурток» (територіальний або виробничий). У першому всі рядові члени організації в повіті мали б об'єднуватись відповідною агітаційною групою, що було і незручно, і нелогічно, оскільки партійна робота в тому чи іншому населеному пункті не зводилась до агітації. Крім того, групи, які можна назвати функціональними (агітаційні, пропагандистські), як правило, об'єднували тільки активістів, котрі очолювали відповідний напрямок роботи¹³. У другому випадку ми виходимо на загальнішу проблему членства в партії. Питання про те, кого можна вважати членом РУП, в літературі практично не ставилось. Не тільки серед дослідників, а й у самій партії ясності з ним ніколи не було (це було й однією з причин невизначеності щодо чисельності РУП). Пізніше прийняття статуту партії, відсутність визначеної процедури прийому, членських квитків і списків організацій, мінливість їхнього складу - все це гранично ускладнює, якщо не унеможлиблює, розв'язання проблеми.

Відавна існують максимальний (широкий) і мінімальний (вузький) підходи. «Максималісти» схильні відносити до РУП усіх, хто так чи інакше брав участь у роботі її осередків. Особливо охоче партійні керівники усіх рівнів зараховували робітників, наголошуючи на їх чисельності в партії. Це пояснюється прагненням підтвердити статус «робітничої» і посісти належне місце в європейському співтоваристві соціал-демократичних

партій. Схоже, саме цим керувався ЦК УСДРП, інформуючи про чисельність партії Головну управу Соціал-демократичної партії Німеччини (вересень 1905 р.)¹⁴ та Міжнародний соціалістичний конгрес у Штутгарті (1907 р.)¹⁵. До речі, наведена в доповіді конгресу цифра (3000 організованих робітників), на наш погляд, неправомірно була трансформована пізніше у загальний показник чисельності партії. Тим часом у документі із щойно названих причин йшлося тільки про партійців-робітників, а підсумкові дані мають бути істотно вищими.

На думку інших, до партії можна зараховувати лише тих, чиє членство в ній є незаперечним. Нечіткість цього критерію і дуже неповні, уривчасті знання навіть про партійний актив спричиняють появу урізаних даних, вочевидь викривлених і далеких від дійсності. Для прикладу, у спогадах Ю. Колларда, що належать до найцінніших джерел з історії РУП і українського руху на межі XIX-XX ст. узагалі, наведено список усіх (підкреслення Ю. Колларда) членів цієї партії за 1900-1905 рр. Він нараховує близько 100 прізвищ¹⁶.

Схоже, «мінімалістами» були й творці глухівського статуту, оскільки включали до складу своєї організації тільки активістів - членів функціональних груп. «Звуженою» була і формула членства, однією з умов якого була активна участь у одній із груп (§ 1). Учасники організованих агітаційною групою робітничих гуртків, очевидно, мали статус «маси» (цей термін фігурує у § 7), доки не переходили до складу самої групи. Статут відображає притаманне РУП ставлення до інтелігенції як до другорядного, маловартісного прошарку. Учасники передбаченого документом інтелігентського гуртка взагалі не мали певного статусу в ній: підкреслювалось лише, що вони не є членами організації, а гурток створено для матеріального сприяння її роботі (§ 8).

Статут далекий від демократичних норм партійного життя (що до певної міри зрозуміло, коли йдеться про нелегальну організацію). Він побудований виключно на засадах централізації, жорсткого підпорядкування нижчих ланок вищим. Недарма чи не найчастіше вживане в документі слово «обов'язково». Організація мала будуватися згори вниз: Ніжинський комітет формує Центральну групу, а та, у свою чергу, - функціональні групи (§§ 4, 6). Нижчі ланки повинні були працювати у строгій відповідності з настановами вищих і звітувати перед ними (§§ 5, 6). Передбачався контроль Центральної групи за діяльністю груп з наступними оргвисновками, традиційно обов'язковими для останніх (§ 5). Натомість такі положення, як виборність керівних органів, їхня відповідальність перед членами організації, у документі не фігурують.

Серйозною проблемою організаційного будівництва для Глухівської організації виявилось визначення відносин з іншими соціал-демократичними організаціями міста - РСДРП і Бунду. Глухівські рупівці, мабуть, ще більшою мірою, ніж партія в цілому, прагнули до об'єднання з ними, відчуваючи свою слабкість, брак інтелігентних кадрів, впливу тощо. Як уже зазначалось, на перших порах існувала спільна «РУП-Бундівська» група. Після поділу на дві окремі організації стосунки між ними залишалися союзницькими, що знайшло свій вияв, зокрема, у спільних акціях. Згодом, очевидно, під час підготовки звіту, був створений чи відновлений федеративний центр місцевих організацій РУП і Бунду, кожна з яких при цьому зберігала свій власний керівний осередок. Враховуючи, що тенденцію до об'єднання (зрештою нереалізовану) виявляли й центральні органи двох партій, можна зазначити, що глухівські рупівці випереджали в цьому відношенні своє партійне керівництво, а з іншого боку - порушували партійну дисципліну.

Взаємини з РСДРП (у звіті - «Іскрою», тобто меншовицьким крилом), навпаки, почали складатися зі взаємодії у практичних справах і лише з часом поступово поширилися на організаційну сферу. Схоже, що рупівці були не проти будувати відносини з «іскрівцями» на тих же засадах, що і з Бундом. Проте російські соціал-демократи на федерацію не погоджувались, наполягаючи на створенні єдиного керівного осередку. Піти на це рупівці не могли, а настирливе наполягання з боку РСДРП, очевидно, викликало гостру реакцію і щодо «Іскри», і щодо можливості об'єднання взагалі. Це знайшло відображення у документах організації. Так, у статуті спеціально підкреслювалось, що член РУП не може перебувати в

гуртках інших партій. Ще гостріше це прозвучало в рукописному документі без назви (далі - «Рукопис»). У ньому наголошувалось на необхідності не «шлятися по партіях», а боротись проти них¹⁷.

На творенні організації на перших порах зосереджувалась уся увага глухівських рупівців. Та як тільки була закладена її основа, розпочалось налагодження інших напрямків практичної діяльності. Найважливішою, з точки зору встановлення зв'язків з населенням, утвердження і зростання організації, була агітаційно-пропагандистська робота. Спершу вона велась індивідуально і в гуртках. Збільшення чисельності партійців дало змогу розширити її рамки й доповнити новими формами, зокрема, так званими масовками (загальними зборами «маси», тобто партійних симпатиків).

Серйозним гальмом у розгортанні цієї роботи була нестача літератури. Поступово вдалося налагодити надходження партійної періодики («Праця», «Селянин» та ін.) і листівок з Києва та Ніжина. Проте недостатні обсяги, нерегулярність надходження, відсутність безпосереднього відображення в цій літературі глухівських подій спонукали до налагодження власного видавництва. Технічним засобом для цього був гектограф - завдяки доступності і простоті використання найпопулярніший на той час різновид тиражування літератури вручну. Перша листівка Глухівської організації РУП була випущена не пізніше 20-х чисел червня, у зв'язку з підготовкою страйку теслярів, і мала відповідну назву - «До плотників». Локальний характер листівки та, можливо, відсутність досвіду зумовили невеликий - 60 примірників - наклад. У подальшому цей показник становив, як правило, 200 примірників - доволі багато, бо тоді місцеві рупівські організації найчастіше видавали листівки накладом 100-150 примірників¹⁸. Значною, як для повітової організації, тим більше з таким нетривалим часом існування, була і кількість найменувань листівок - щонайменше 8. Із застереженням до цього можна додати і «Рукопис», який не тиражувався, але про його поширення свідчить приписка: «Переписуйте і передавайте із рук у руки». Для порівняння, у найближчого за цим показником Придубського комітету відомо лише 3 листівки (щоправда, є відомості про значно ширшу видавничу діяльність комітету)¹⁹. Важливо, що глухівські відозви виходили регулярно, практично щомісяця до кінця 1905 р. (немає даних лише за вересень, але частина видань не датована). Завдяки інтенсивності, регулярності та значним обсягам випуску літератури Глухів у 1905 р. став одним із головних центрів видавничої діяльності РУП на повітовому рівні.

Відповідними були й обсяги поширення видань РУП. Щодо цього у нашому розпорядженні (як і в літературі взагалі) немає репрезентативних цифрових даних, але є матеріал, який дає певну інформацію для порівняння (перша спроба його узагальнення була вже опублікована)²⁰. Щоб отримати його, через відсутність узагальнюючих відомостей у джерелах довелося йти шляхом фіксації в поліцейських матеріалах кожного окремого випадку поширення. Результати цієї копіткої праці не можуть бути повними і тому, що така мета не ставилась, і через неможливість охоплення всіх фактів, і через прогалини у джерельній базі. У підсумку виявлено 271 випадок присутності літератури партії в 183 населених пунктах Лівобережжя (зокрема, по Глухівському повіту літературу РУП було зафіксовано у місті й 7 селах п'яти волостей)²¹. Наведені цифри порівняно з загальною кількістю населених пунктів (близько 14,5 тис.) дуже незначні і практично не дають уявлення про широту й інтенсивність розповсюдження літератури.

Інформативнішим у порівняльному плані є зіставлення повітів краю за кількістю охоплених літературою а) населених пунктів, б) волостей, в) за обома показниками (останній критерій, на нашу думку, ближчий до дійсності). Відповідно до цього всі повіти умовно було поділено на 4 групи: I - з постійним надходженням літератури, II - з регулярним, III - з епізодичним, IV - література не зафіксована. Глухівський повіт за кількістю охоплених населених пунктів відноситься до II групи (від 6 до 10), за кількістю волостей - до I (понад третину), за обома показниками - до II. Це тим більше показово, що до 1905 р., як уже зазначалось, нелегальні українські видання в повіті не були зафіксовані. Слід також підкреслити, що порівняння повітів здійснювалось за весь період революції. На Глухівщині ж література РУП фіксувалась тільки в 1905 - січні 1906 рр. Тому якби ми взяли тільки цей відрізок часу, повіт увійшов би до

лідуючої групи, а за його межами знову б відкотився до останньої. Судячи з кількості літератури, що надходила з партійних центрів і тиражувалася власноруч, обсяги її поширення мали бути доволі значними - сотні примірників щомісяця. Так, тільки 16 серпня у Глухові було розповсюджено 200 відозв «Когда волны народной крови...». За даними Ніжинського комітету, у вересні в місті було розповсюджено 800 листівок²². У згаданому звіті зазначалось, що по селах поширено (невідомо за який період) 800 листівок РУП і 8000 листівок ростовського видавництва «Донская речь»²³. Не виключено (але й не обов'язково), що ці дані дублюються.

Що стосується способів поширення, то вони, порівняно з попередніми роками, практично залишилися незмінними. Літературу найчастіше розкидали по дорогах між населеними пунктами, на полях під час робіт, на людних місцях у містах і селах (базарах, площах, вулицях), розклеювали на телеграфних стовпах, підкидали у двори, вставляли у ворота й тини, надсилали поштою та ін. Втім, можна відзначити, що набагато частіше розповсюдження літератури стало адресним, коли її передавали з рук у руки, що було незрівнянно ефективніше. У багатьох випадках функції розповсюджувачів виконували добровільно, без будь-якого зовнішнього імпульсу, люди, далекі від партії, ознайомившись із виданнями, передавали їх іншим, а то й зачитували перед земляками. Незаперечним є й той факт, що література, як правило, знаходила свого читача, тобто люди виявляли до неї інтерес, читали, переховували від поліції. Саме тому в переважній більшості поліцейських донесень фігурують вельми скромні цифри щодо виявленої літератури. Все це свідчить про революціонізацію мас, зростання їхньої свідомості, посилення впливу партії.

Глухівські листівки, між іншим, підтверджують факт тісного співробітництва РУП і Бунду: дві з восьми («Измучилась, изстрадалась русская земля...») та «Когда волны народной крови...») були видані ними спільно. Частково з цим пов'язана ще одна особливість місцевих листівок - часте звертання до російської мови - у 4 випадках із 8, не рахуючи російськомовного «Рукопису». Тут мали значення місцезнаходження Глухова неподалік від суто російських територій, більший відсоток неукраїнського населення. Та вирішальним чинником була, на нашу думку, російськомовність лідерів організації: принаймні і «Осип», і Н. Шумицька писали свою партійну кореспонденцію російською. Звичайно, ця обставина не могла не позначитись на національно-виховній роботі. Але остання, схоже, не видавалась цим лідерам пріоритетною.

Це підтверджується й аналізом змісту видань. Більшість їх мала політичний характер. Найчастіше вони містили соціалістичні гасла, заклики до боротьби, активної участі в революції, повалення самодержавства тощо («Измучилась, изстрадалась русская земля...»), «К учащимся г. Глухова. Прошло время просьб и петиций», «Варшав'янка»). Прокламація «Когда волны народной крови...» була спрямована проти так званої Булигінської Думи. Ще одна - «Про селянський з'їзд у Москві» - закликала селян до творення селянських спілок і об'єднання їх у всеукраїнському масштабі, прийняття «приговорів» (ухвал сільських сходів) з політичними вимогами. Щодо популярної в перші роки століття економічної боротьби, то вона в період революційного піднесення вважалась неактуальною. Їй, зокрема економічному страйку теслярів, була присвячена тільки одна відозва - «До плотників». Швидше за все, поєднувались політичні та економічні гасла у прокламації «Ко всем рабочим г. Глухова», випущеній у зв'язку з загальноміським страйком²⁴ (докладніше її зміст невідомий). Крім цього, листівка «Тяжко важно живется на світі робочому чоловікові» мала програмно-популяризаторський характер: у ній роз'яснювались основи марксистського вчення, ідеології РУП, піддавались різкій критиці інші партії і течії (кадети, есери та ін.)²⁵.

Натомість національно-визвольні гасла потрапляли до глухівських видань рідко, без роз'яснень та аргументації. Так, у «Варшав'янці» був лише змінений останній рядок, що звучав таким чином: «Нумо ж до бою, України сини!»²⁶. Прокламація «Про селянський з'їзд у Москві» критично оцінювала його рішення за ігнорування потреб народів Росії, закликала селян гуртуватись до Всеукраїнської селянської спілки, пов'язувала вирішення аграрного питання з національним. Авторство документа не зазначено, але, на нашу думку, він належить Глухівській організації РУП. По-перше, документ місцевого походження, про що свідчить вислів «нам,

глухівським селянам». По-друге, це підтверджує порівняння фрази про багатонаціональний склад населення Росії, яка є в листівці і вже згаданому «Рукопису». В листівці вона звучить так: «В Росії живе не один народ рускій (кацапи), а багато різних народів - латиші, вірмени, фінни, ми - українці...»²⁷. Майже буквальний відповідник є у «Рукопису» (див. нижче).

Окремо слід виділити листівку «Тяжко важко живеться на світі робочому чоловікові», де поряд із вимогою української мови у школах і установах був і пункт про автономію України, причому в несподівано широкому трактуванні: «Хай живе независима (автономна) Україна!». Для літератури РУП того періоду це явище вкрай рідкісне, можна сказати, унікальне: із понад 130 відомих нам партійних листівок, що поширювались на Лівобережжі у 1905-1907 рр., автономія України фігурувала тільки в двох, а взагалі українського національного питання хоча б побіжно торкались тільки 4 (без «Рукопису»). Оскільки зміст багатьох листівок нам відомий лише фрагментарно (головні ідеї, заклики тощо), можна припустити, що подібний матеріал траплявся ще в якихось виданнях. Але в цілому незаперечною є відсутність спеціальної національної - виховної, роз'яснювальної і агітаційної - роботи з боку партії засобами літератури. Важливо підкреслити, що до неї (хоча б зрідка і частково) вдавались переважно дрібні, периферійні організації, ближчі до народу і менш прив'язані до соціал-демократичної доктрини і вказівок та контролю ЦК. Партія ж, за справедливим визначенням Ю. Колларда, саме «як партія національна, згубилася»; її література «була тільки соціалістичною, не будила в селянині національної свідомості, не доводила йому обов'язку національної єдності й боротьби за свою власну державу...»²⁸.

Тому, справедливо закидаючи глухівським рупівцям вочевидь недостатню увагу до національної проблематики, слід враховувати, що на тлі інших організацій і партій в цілому вони виглядали в цьому відношенні незрівнянно краще. Чи не заслуга це Д. Дорошенка, котрий був тоді одним із чільних діячів організації і автором частини листівок? Тим більше, що практично всі листівки, котрі стосуються даного питання, припадають на листопад-грудень 1905 р., коли майбутній історик перебував у Глухові (докладніше про це нижче).

Серед глухівських видань найзмістовнішим і по-своєму радикальним за ідеями щодо українського питання є «Рукопис». Судячи зі змісту фрагменту, котрий потрапив до рук поліції, спершу це мав бути реферат для пропагандистської роботи (про це свідчать, наприклад, ремарки про необхідність пояснити той чи інший термін). Тому його головним завданням було обґрунтувати стратегію і тактику партії, переконати слухачів, що саме політика РУП найбільше відповідає їхнім інтересам, українського робітничого класу взагалі, виховати дієве прагнення до політичної боротьби. Девізом «Рукопису» були слова з Ерфуртської програми СДПН 1891 р., теоретична частина якої відповідно до рекомендацій Цюрихського міжнародного соціалістичного конгресу 1893 р. слугувала взірцем для європейської соціал-демократії: «Надати боротьбі робітничого класу свідомість і єдність та вказати йому його природно-необхідну мету - ось завдання соціал-демократії»²⁹ (згодом ця фраза в дещо зміненому вигляді потрапила й до програми УСДРП)³⁰. Кількома реченнями говорилося про спільність інтересів пролетаріату всього світу, необхідність об'єднання його зусиль і політичної боротьби під проводом соціал-демократів.

Проте відразу ж і деякою мірою всупереч цьому було розгорнуто обґрунтування специфічності інтересів робітників різних націй, у тому числі й української (доводити окремішність української нації автори документа чи то не вважали за потрібне, чи просто не встигли, але в тексті цього немає): «В Росії живе багато народів: євреї, вірмени, латиші й ми, українці (малороси або, як нас лають, «хохли»). У кожного з цих народів є свої капіталісти і свої пролетарі... Ясна річ, що хоч у всіх робітників однакова мета - соціалістичний лад, тим не менше робітникам різних національностей доводиться боротися при різних умовах, виробляти особливі види боротьби з капіталістами й доповнювати спільну соціал-демократичну програму своїми особливими вимогами». Звідси робився висновок, що повною мірою відобразити потреби того чи іншого національного заgonу пролетаріату, сформулювати і послідовно відстоювати його специфічні інтереси може тільки національна соціал-демократична організація, а отже,

«пролетаріату кожної нації треба мати свою окрему соціал-демократичну партію», для українців - РУП. Важливість його, очевидна і сама по собі, у той час була винятковою. В усіх соціал-демократичних партіях країни, у тому числі і в РУП, під приводом необхідності консолідації пролетарської боротьби в момент революційного піднесення, для завдання самодержавству вирішального удару існувала потужна тенденція до об'єднання їх у загальноросійську партію. При цьому якщо національні партії віддавали перевагу утворенню федеративної Соціал-демократичної партії Росії, то РСДРП прагнула інкорпорувати їх до свого складу, створити єдину централізовану партію. В кінцевому підсумку це привело б до розчинення національних партій у РСДРП і зникнення їх.

Для оволодіння основами наукового соціалізму робітник мав бути свідомим, освіченим, культурним - з цієї традиційної тези виводився ще один аргумент на користь національної соціал-демократії і національно-визвольної боротьби, не надто переконливий і зовсім не характерний для українських марксистів: «Але культура є сьогодні тільки національна, немає культури загальнолюдської, загальноросійської, загальноавстрійської, але є національні культури: українська, вірменська, єврейська, латиська і т.д. Робітничий клас кожної національності зацікавлений у тому, щоб його культура зростала і розвивалась. За зростання і розвиток культури може боротися лише національна соц. дем. робітничка партія. ...Якщо ми хочемо, щоб український робітничий клас зростав і розвивався, щоб для своєї класової боротьби він озброювався знанням, одним словом, щоб він став культурним, ми, робітники-українці, повинні прилучитися до нашої української соц. дем. робітничої партії - Р.У.П.». Цей доказ виглядає несподіваним ще й тому, що якраз захисту національної культури РУП приділяла чи не найменше уваги.

Кілька положень, що слугували для обґрунтування національно-визвольної боротьби пролетаріату, стосувались національної політики самодержавства, становища різних народів у складі імперії. Зазначалося, що уряд прагне внести розлад між народами, «одним покровительствує (кацапам, руським), інших гнобить». У документі наводилися факти національного гноблення українців (на зразок Емського акта 1876 р.), а також євреїв (смуга осілости тощо): «В українців уряд убиває розум і душу, у євреїв серце і тіло».

Звернення до єврейської тематики було не випадковим. Воно стосувалось і єврейського питання взагалі, і проблеми, яку умовно можна назвати «євреї в революції». Висока питома вага євреїв у революційних організаціях, тісне співробітництво РУП з Бундом, підтримувана владою антисемітська кампанія, єврейські погроми - все це спонукало рупівців різних міст виступати з роз'ясненнями на кшталт того, що ворог трудящих - не євреї, а влада, яка й інспірує міжнаціональні конфлікти, закликати до виступів солідарності з єврейськими робітниками та утримуватись від участі в погромах.

Значний фрагмент «Рукопису» розкривав небезпеку національно-культурної асиміляції, «обрусіння». Щоправда, мотивація по можливості прив'язувалась до соціал-демократичних ідей («обрусіння» потрібне капіталістам, щоб було легше експлуатувати некультурний пролетаріат, заважає класовій боротьбі тощо), але сам заклик до збереження національної ідентичності для рупівських марксистів - явище в ті роки унікальне. Гнівні закиди адресувались «перевертням» з числа українців, які «обрусіли» і самі сприяють «обрусінню». Цим «недолюдкам» (за Т. Шевченком), котрі соромляться свого народу, його мови, на думку авторів, просто вигідно «бути кацапами» - так їм легше гнобити пролетаріат. Для робітників же «обрусіння» «страшенно шкідливе». І хоч серед них теж є «перевертні», але, так би мовити, неорганічні: «Їх зіпсувала або солдатчина, або п'яне, розгульне життя, що, власне, одне й те ж». Щодо нації в цілому воно неможливе - переконували автори документа. Підтвердження тому - зростання чисельності українців, розвиток національного руху й української культури, особливо в Галичині. Оскільки «обрусінню» сприяють і російські ліберали та соціал-демократи («євреї з «іскрівської» партії»), то українські робітники повинні боротися проти цих «підлих устремлінь», «всіма силами боротися проти обрусіння, говорити рідною мовою». Зрештою, всю цю складну конструкцію аргументів вивершує завершальний і, очевидно, головний для

авторів «Рукопису» висновок: «Треба бути відданим своїй партії, прилучати до неї все більше і більше товаришів, пояснювати їм необхідність окремої української соц. дем. партії і боротися з «Іскрою» (Російською партією), соціалістами-революціонерами і всілякими пройдисвітами. Треба прагнути зміцнювати і збільшувати свою організацію, а не «шлятися по партіях», такі бродяги нікому не потрібні, звідусіль таких негідників женуть по шиї. Тільки відданий своїй партії робітник гідний поваги. Всякий, хто переходить з однієї партії до іншої, - негідник, тому, що він нехтує інтересами робітничого класу».

Намагаючись стати на чолі революційної боротьби в повіті, спрямувати її у відповідне партійній ідеології річище, Глухівський осередок РУП практично з самого початку свого існування займався організацією страйкової боротьби. Ще у червні вдалося провести страйк теслярів, на яких організація мала вплив. Рішення про його проведення було прийняте після кількох зібрань з робітниками, на яких перебувало загалом понад 50 осіб. 20 червня на загальних зборах було вироблено вимоги і план страйку в майстернях Реви, Балабана та інших. Тоді ж організація РУП випустила вже згадану відозву «До плотників», яку поширювали «по руках», тобто безпосередньо з рук у руки. Страйк економічного характеру відбувся 24 червня і закінчився перемогою: власники майстерень погодилися задовольнити вимоги страйкарів. Проте розвинути цей перший успіх, організувати нові виступи у місті рупівці не змогли. Вони напевне брали участь у проведенні загальноміського страйку (його дата невідома), у зв'язку з яким випустили відозву «Ко всем рабочим г. Глухова»³¹. Проте наскільки ця участь була помітною і результативною, сказати важко.

Звичайно, у Глухові, де майже не було фабрично-заводської промисловості, а місцеве робітництво було представлене головним чином ремісниками та працівниками майстерень, розгорнути страйковий рух було об'єктивно важко. Проте не менше значення мало становище в самій організації. У зв'язку з хворобою «Осипа» та від'їздом студентів діяльність Центральної групи й, очевидно, всього активу на тривалий час (близько місяця) була паралізована. Далися ознаки й труднощі іншого характеру. Після зрозумілого піднесення від перших зібрань, зростання чисельності гуртків та успішного страйку настав емоційний спад, що підсилювався зовнішніми чинниками: посиленням тиску з боку адміністрації та власників підприємств, наростанням чорносотенних настроїв тощо. Зберігся конспіративний лист Н. Шумицької до відомого діяча РУП П. Дятлова (її чоловіка - вже тоді чи дещо пізніше), датований 30 вересня 1905 р. Повідомляючи про широкі плани щодо Берези, які все ще тільки «будувались», вона з відчутною зневірою скаржилась на відсутність людей, бажання працювати в організації: «...Нікого волоком не затягнеш... Не хочу вести справу з людьми, яких насильно доводиться затягувати...»³². Ситуація напевне погіршилась після так званих «свобод» - проголошення Маніфесту 17 жовтня. По всій країні, а особливо в таких невеликих містечках, як Глухів, різко посилювались ура-патріотичні, монархістсько-охоронницькі настрої, активізувалися чорносотенці, революційна активність знизилась. Наступ влади, арешти, погроми змусили тоді багатьох учасників нелегальних організацій припинити або й зовсім відійти від революційної діяльності.

Подібне, схоже, сталося й у Глухові. Останнім відомим виявом активності Центральної групи можна вважати листівку «К учащимся г. Глухова. Прошло время просьб и петиций», випущену напередодні «свобод» 5 жовтня. Після цього про її роботу немає жодних свідчень. Могло бути, що в організації відчували якусь небезпеку, стеження або що - підстави для цього були. 4 жовтня помічник начальника Чернігівського губернського жандармського управління (ГЖУ) по Ніжинському та інших (у тому числі й Глухівському) повітах у огляді діяльності РУП у районі повідомляв: «Особливо швидко почала розвивати свої дії злочинна партія в м. Глухові»³³. До речі, той факт, що про роботу глухівських рупівців стало відомо з перехопленого листування, і поліція знала їх тільки по іменах, свідчить, що організації вдалось уникнути провокаторства, яке в роки революції стало масовим явищем, і в її складі не було жодного агента поліції.

Проте організація в цілому не припинила свого існування. Це підтверджує регулярний випуск відозв, що тривав до кінця року. Швидше за все, це заслуга нових лідерів, які перехопили керівництво від Центральної групи. За спогадами Д. Дорошенка, який тоді очолював Українську

студентську громаду і входив до складу Північного комітету РУП у Петербурзі, де навчався, він восени - на початку зими 1905 р. бував найздами на Чернігівщині, в тому числі й у рідному Глухівському повіті, в Дорошенковому хуторі і самому Глухові³⁴. У місті він «зійшовся» з Д. Колоніусом і П. Шматком, з якими склав комітет партії³⁵. Можна припустити, що двоє названих глухівців уже були партійними, тобто й раніше входили до складу організації, а втручання авторитетного Д. Дорошенка було необхідне для створення нового керівного ядра і реанімації рупівського осередку. Чи справді ця група мала статус комітету, чи якийсь інший, якою була організація на той час, відомостей немає. Д. Дорошенко, за його власним свідченням, писав відозви, Д. Колоніус розмножував їх на гектографі, а П. Шматок розкидав у Глухові й роздавав у навколишніх селах³⁶. Повторимось, що, мабуть, не випадково листівки, котрі мали хоча б відносно національно-визвольне спрямування, припадають саме на цей період: «Тяжко важко живеться на світі робочому чоловікові», «Про селянський з'їзд у Москві», «Рукопис» датовані листопадом, а «Варшав'янка» - 14 грудня.

Робота організації значно поживалася, посилювався її вплив на населення. Складається враження, що нові керівники перенесли центр своєї діяльності з несприятливого для української пропаганди і, можливо, деморалізованого міста, де переважно працювали їхні попередники, на село і мали там успіх. Це підтверджує опублікований у лубенському «Хліборобі» допис Д. Дорошенка (під криптонімом Д.Д.) «З Глухівського повіту на Чернігівщині». З очевидним піднесенням, викликаним саме цими успіхами, і такими ж очевидними перебільшеннями він повідомляв: «Коли ж почали розповсюджуватись по селах книжечки та відозви Укр. Рев. Партії, де говориться про те, як треба одностайно стати за волю та землю, селяне з великою охотою кинулись їх читати, і скоро по багатьох селах та хуторах під Глуховом заснувались гуртки Р.У.П., до яких приставала не тільки молодіж, але й поважні дядьки (в деяких селах навіть постановлено, щоб дуже молодих хлопців не приймати поки до гурту)»³⁷.

Та ця активність не залишилась не поміченою каральними органами. У листопаді поліції стало відомо, що мешканець Глухова О. Федосєєв 14 листопада на х. Ляхівка зібрав з допомогою лісника М. Козлова групу селян, яким читав брошуру «Салдатики» (автор В. Винниченко), роздавав брошури видавництва «Донская речь». При обшуку у нього було знайдено й іншу заборонену літературу, револьвер з патронами, що вказує на його причетність до революційної організації. Сам 17(в іншому місці - 19)-річний юнак, котрий нещодавно через брак коштів залишив місцеву гімназію після 5 класів, заявляв, що належить до «партії демократів». Серед знайденого була й література місцевої організації РУП - вже згадувані статут, «Рукопис», а також програма занять у пропагандистському гуртку³⁸. Все це, особливо наявність літератури внутрішньоорганізаційного призначення, вказує, що О. Федосєєв мав входити до складу організації, можливо, до групи пропагандистів. Найвагомійший аргумент проти цієї версії - вік хлопця. Проте відомо немало випадків, коли саме такі юнаки були активними діячами революційних організацій; до того ж глухівські рупівці з зазначених вище причин мали відчувати гостру потребу в кадрах.

Через деякий час був викритий і комітет, Д. Колоніусу довелося провести місяць у в'язниці. Д. Дорошенко завдяки своїм родинним зв'язкам зміг цього уникнути, але мусив залишити Чернігівщину. Невдовзі йому довелося розлучитись і з партією: його публікації в «Хліборобі» та інших українських виданнях, близьких до Української демократичної партії («Рідний край», «Нова громада» та ін.), стали підставою для звинувачення у «співробітництві з буржуазною пресою» і виключення на початку 1906 р. з УСДРП³⁹. Проте не виключено, що йому могли пригадати і глухівські листівки, далекі від офіційної ідеології партії (втім, тут надто багато припущень - щодо авторства Д. Дорошенка, інформованості партійного центру, реакції останнього).

Реконструкція глухівських подій Д. Дорошенком могла мати й певні відхилення від дійсності, зокрема, в часі. Як повідомляв помічник начальника Чернігівського ГЖУ, РУП у Глухові була ліквідована пізніше, 1 березня 1906 р., були заарештовані її «главари» Михайло і Павло Трофименки, Олексій Литвинов, Дмитро Колоніус⁴⁰. Але не виключено, що в даному разі

слово «ліквідація» вжито у дещо іншому, специфічному розумінні. Як суто жандармський термін, воно означало не розгром організації, а конкретну операцію - «ліквідацію спостереження». Вона полягала в тому, що після тривалого стеження - «зовнішнього» (з допомогою поліції, філерів) і «внутрішнього» (через провокаторів, таємних агентів усередині організації) - проводились одночасні масштабні обшуки й арешти щодо всіх, хто проходив за цим спостереженням і підозрювався у приналежності до організації чи у зв'язках з нею. Масштабність операції нерідко давала потрібний поліції результат, але справді ефективною «ліквідація» була тільки за наявності провокаторів. Тоді до рук жандармів потрапляли керівники, документи, техніка, архів, бібліотека. Наскільки все це мало місце у Глухові, нам невідомо. Проте незаперечно, що наприкінці 1905 - на початку 1906 рр. місцева організація РУП припинила своє існування і більше не відновлювалась.

Натомість поліція фіксувала тут активну діяльність Українського соціал-демократичного союзу РСДРП (відомого як «Спілка»). Про грандіозні успіхи «Спілки» в повіті повідомляли і її керівники, зокрема, Ю. Ларін (Лур'є)⁴¹. Відомо, що «Спілка» була започаткована після розколу в РУП наприкінці 1904 - на початку 1905 рр. Існує стійке переконання, що вона формувалась насамперед на основі організації і окремих діячів, які вийшли з РУП. Насправді ж подібні факти - явище доволі рідкісне, про що нам уже доводилось писати⁴². У цьому зв'язку було б цікаво простежити можливу наступність між глухівськими організаціями РУП та «Спілки». На жаль, пошук фактів, необхідних для аргументованих висновків, традиційно ускладнений браком джерел. Проте за деякими наявними фактами та логікою розвитку подій, трансформації організації РУП у спілчанську чи масового переходу її членів не було. Як уже зазначалось, серед стрижневих ідей, характерних для літератури Глухівської організації РУП (які навіть частково йшли в розріз з офіційною лінією партії), були відданість своїй національній партії, неприпустимість переходу до інших організацій, який прирівнювався до зради. Особливо наголошувалось на необхідності рішучої боротьби проти РСДРП, частиною якої і стала «Спілка». Крім того, в жандармських документах збереглися прізвища керівників Глухівської організації «Спілки» в 1906 р. Серед них немає не тільки жодного відомого нам рупівця, а й узагалі українців: Іван Бутович-Рибальський, Шльома Кандишевич, Янкель Дробніс, Йоахим Юдкевич, Янкель Письменний⁴³. Тому ми вважаємо, що до «Спілки» могли перейти (але зовсім не обов'язково) хіба що окремі рядові члени РУП та частина «зв'язків» і то лише завдяки розгрому керівництва власної організації. «Спілка» ж у Глухові, як і в інших місцевостях, формувалась на основі організації РСДРП і, можливо, Бунду, про що свідчать, між іншим, і щойно наведені прізвища.

Ліквідація Глухівської організації РУП-УСДРП поклала край систематичній діяльності партії у повіті. Проте поширювані організацією ідеї національного і соціального визволення не загинули разом з нею, збереглись у свідомості частини місцевого населення. Навіть у «глухому» з точки зору революційного руху 1909 р. якийсь анонім повідомляв поліції, що у Глухові, здебільшого серед студентів учительського інституту, «працює українська соціал-демократія» на чолі з І. Марченком⁴⁴. Швидше за все, донос, якщо він не був вигадкою, стосувався «Спілки», проте цілком відкидати можливість присутності УСДРП теж не можна. Тим більше, що на той же період припадає згадка про привітання Українському просвітньо-економічному конгресу у Львові (лютий 1909 р.) за підписом «Глухівське українське робітництво»⁴⁵. Сумнівно, щоб це була організована, тим більше партійна група, але саме поєднання слів «українське робітництво» і зв'язок з конгресом, у якому брали участь відомі українські діячі того часу І. Шраг, Є. Чикаленко, Олена Пчілка, К. Мацієвич, А. Жук та інші, вказують на національну свідомість робітників Глухова.

Пізніше українську справу в повіті підхопили, щоправда, доволі випадково, такі знані діячі УСДРП та УПСР, як О. Мицок, В. Фідровський, Г. Іваницький, В. Коряк, А. Товкачевський, Г. Одинець та інші. Це стало можливим головним чином завдяки одному з засновників і лідерів УПСР М. Шаповалу, який упродовж 1911-1917 рр. працював у Хінельському лісництві поблизу Хутора-Михайлівського та управителем Трубчевських підприємств (Середино-Буда)⁴⁶. За

деякими даними, в 1914 р. тут відбувся навіть з'їзд УПСР⁴⁷. Партиїне зібрання, очевидно, мало таки місце, але, враховуючи стан партії та умови того часу - швидше за все, нижчого рівня, ніж з'їзд (нарада чи конференція).

Діяльність Глухівської організації РУП, що постала внаслідок проникнення революційних та національно-визвольних ідей у цей віддалений від осередків суспільно-політичного руху край, засвідчує, що український національний рух імперської доби мав значно більше проявів і поширення, ніж ми собі уявляємо, і його історія ще приберігає для нас достатньо таємниць і несподіванок.

Джерела та література:

1 Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. - К., 1996; Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). - К., 1999; Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. - 1939 рік). - К., 2002; та ін.

2 Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В. Г. Сарбей. - К., 1994; Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині: кін. XIX - поч. XX ст. - К., 1996; Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX - початок XX століття). - К., 1998; Колесник В. Ф., Рафальський О. О., Тимошенко О. П. Шляхом національного відродження. Національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900-1907 рр. - К., 1998; Лавров Ю. П. Виникнення і діяльність українських політичних партій (кін. XIX - поч. XX ст.) // Історія України. - 1999. - № 21-24; Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX - початок XX ст.: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX ст. - 1917 р. - К., 1999; Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.). - К., 2003; та ін.

3 Головченко В. І. Вільна громада РУП на Чернігівщині // Література та культура Полісся. - Ніжин, 1997. - Вип. 8; Наумов С. О. Харківська «вільна громада» РУП (1900-1904 рр.): до 100-річчя партії // Вісн. Харк. ун-ту. - 2000. - № 485. - Історія. - Вип. 32.

4 Див.: Наумов С. О. Стан місцевих організацій РУП-УСДРП у 1905-1907 рр. (на матеріалах Лівобережної України) // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - К., 2003. - Вип. 6. - С. 160-162.

5 ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 139.

6 Там само. - Оп. 2. - Спр. 21. - Арк. 24.

7 Там само. - Спр. 48. - Арк. 173-174.

8 Там само.

9 Там само. - Спр. 21. - Арк. 22 зв.

10 Там само. - Арк. 24.

11 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 579. - Арк. 4.

12 Там само. - Спр. 270. - Арк. 29-30.

13 Див.: Наумов С. О. Стан місцевих організацій РУП-УСДРП у 1905-1907 рр. - С. 153.

14 Див.: Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. - С. 72.

15 Доклад Української соціал-демократичної робітничої партії Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Штутгарті. - Львів, 1907. - С. 3-4.

16 Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія (РУП). - Торонто, 1972. - С. 83-86.

17 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 270. - Арк. 32 зв.

18 Див. напр.: ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 59; Спр. 6. - Арк. 46-47; Спр. 8. - Арк. 234.

19 ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 98; ЦДІА України. - Ф. 276. - Оп. 1. - Спр. 240. - Арк. 238 зв.

20 Наумов С. О. Українська нелегальна література на Чернігівщині в 1905 р.: Спроба кількісної характеристики // Література та культура Полісся. - Ніжин, 1997. - Вип. 8. - С. 128-129.

21 Береза і Полошки Глухівської, Ляхівка Есманської, Хохловка Марчихіно-Будської, Туранівка і Гремячка Ямпільської, Вороніж однойменної волості.

22 ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 2. - Спр. 21. - Арк. 19 зв., 23.

23 Там само. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 137.

24 Там само. - Спр. 6. - Арк. 90.

25 Там само. - Арк. 95, 104.

26 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 557. - Арк. 391.

27 Там само. - Спр. 559. - Арк. 1005.

28 Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. - С. 176, 196.

29 Тут і далі цитати за текстом «Рукопису» (ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 270. - Арк. 31-33 зв.).

- 30 Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. - 1917 р.: Хрестоматія-посібник. - К., 2003. - Ч. 1. - С. 237.
- 31 ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 137; Спр. 6. - Арк. 90.
- 32 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 330. - Арк. 284.
- 33 Там само. - Спр. 156. - Арк. 4 зв.
- 34 Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. 1901-1914 роки. - Вінніпег; Манітоба, 1949. - С. 72.
- 35 ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 1. - Спр. 4. - Арк. 129.
- 36 Там само.
- 37 Хлібороб. - 1905. - 7 студня (грудня).
- 38 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 270. - Арк. 9-46.
- 39 Дорошенко Д. Мої спогади про давнє минуле. - С. 78.
- 40 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 367. - Арк. 2.
- 41 Там само. - Ф. 320. - Оп. 1. - Спр. 423. - Арк. 63.
- 42 Наумов С. О. Чи була «Спілка» українською партією? До постановки питання // Третій міжнародний конгрес українців, 26-29 серпня 1996 р. - Історія. - Ч. 2. - Харків, 1996. - С. 30-35.
- 43 ЦДІА України. - Ф. 1439. - Оп. 1. - Спр. 367. - Арк. 72 зв.
- 44 Там само. - Спр. 1127. - Арк. 34.
- 45 Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Н.-Й., 1964. - С. 163.
- 46 ЦДАВО України. - Ф. 3563. - Оп. 1. - Спр. 118. - Арк. 79, 128.
- 47 Терещенко В. Микита Шаповал велетень із Донбасу. - Артемівськ, 2001. - С. 36.

